

СТРУКТУРА ТА ДИНАМІКА ЛАНДШАФТІВ ОБИТІЧНОЇ КОСИ

Володимир Воровка, Алла Ганзіна

geofak_mgpi@ukr.net

*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького, Мелітополь, Україна*

Annotation: The article considers natural and anthropogenic landscapes within the accumulative body of the Obitic Spit and analyzes their modern dynamics caused by the close interaction of the adjacent land with the Sea of Azov, as well as long-term human economic activity.

Key words: Obitichna spit, landscape dynamics, accumulative spit, natural landscapes, anthropogenic landscapes.

Ландшафтна структура Обитічної коси досить різноманітна, але дуже схожа на таку в межах інших кіс «азовського типу». Вона об'єднує в собі літоральні (піщано-черепашкові літоральні, суглинисто-літоральні, мулисто-літоральні), степові (полиново-злакові, псамофітно-степові, типчаково-ковиліві), чагарникові, солончакові, засолено-лучні, водно-болотні ландшафтні комплекси [6].

Більшість дослідників, що вивчали коси і острови Азовського моря [1, 3] виділяють у її складі кілька смуг: прибережна, літоральне пасмо, лучні солончаки, обводнені зниження і внутрішні водойми. Залежно від місцеположення і, найголовніше, від висоти над рівнем моря та глибини залягання ґрунтових вод, у межах коси виділяються висотні рівні, в межах яких формуються відповідні їм ландшафтні комплекси.

Прибережна смуга (ширина 10-50 м), що піддається впливу прибою, позбавлена рослинності. У її межах лише зрідка зустрічаються одиничні особини морської гірчиці чорноморської, аргузії сибірської, горця Роберта, молочаю бутерлаковидного. Ця смуга розташована по периферії коси, але зі східної (морської) сторони вона більш широка у зв'язку з більш інтенсивним накатом.

Вище прибіжної смуги розташовується літоральне пасмо (подекуди висотою до 3 м), у складі рослинності якого переважає колосняк чорноморський. Рідше на літоральному пасмі зустрічаються синьоголовник приморський, катран понтійський, морківниця прибережна, латук татарський. Літоральне пасмо є асиметричним – з морського (східного) боку його схил високий, довгий і пологий (сформований прибоєм з переважанням північно-східного напрямку), а східний схил – короткий і стрімкий.

Невисоке літоральне пасмо облямовує західне узбережжя коси (ур. Новий Бит). Між двома літоральними пасмами у центральній частині тіла коси сформувався піщано-черепашковий степ з в цілому рівнинною поверхнею. Відрізняється чергуванням невисоких грив, валів і понижень. Степ представлений угрупованнями осоки колхідської, хвойника двоколоскового, люцерни Котова, вівсяниці Беккера, ковили дніпровської. Тут рідко зустрічається астрагал дніпровський, спаржа Льовіна, гребенщик стрункий, горець Янати. У невеликих сухих зниженнях між гривами і валами поширені ценози з переважанням війника наземного, камишівника звичайного, ситника Жерара, полину сантонінського.

Лучно-солончаковий комплекс поширений на черепашкових ґрунтах з невеликим засоленням субстрату. Луки представлені угрупованнями пирію подовженого, мітлиці приморської, безкильниці гігантської. Тепер на багатьох ділянках степу і лучно-солончакових ділянках висаджені масивні лісонасадження з маслинки вузьколистої, робінії псевдоакації, гребенщика. Ці ділянки знаходяться в приматериковій (ур. Новий Бит і ур. Горіле) і в дистальній (ур. Солодкі лимани, ур. Курське) частинах коси.

Центральна частина коси – низинно-рівнинна, із сильно порізаною береговою лінією у межах західного узбережжя. Тут у численних западинах сформувалися пересихаючі замкнуті озера, а також складна мережа мілководних водойм (чинків), навколо яких сформувалися угруповання галофітної і болотної рослинності. У цій частині коси знаходяться ряд дрібних островів, що поросли очеретом і галофітами (прибережниця берегова, мітлиця приморська, безкильниця розставлена, пирій подовжений).

Лісомеліоративні роботи, які проводилися в 70-і роки ХХ століття, привели до зміни рослинного покриву багатьох ділянок коси, зайнятих у минулому лучно-галофітною і болотною рослинністю. В даний час значна частина лісопосадок знаходиться в стані поступової деградації в зв'язку з невідповідністю з природою піщано-черепашкового субстрату. І тільки невеликі площі лісових масивів у південній частині коси, що знаходяться на ділянках, зайнятих раніше піщаним степом, залишаються зімкнутими. У насадженнях з маслинки вузьколистої, робінії псевдоакації, гребінщика стрункого, в'яза гладкого, в трав'янистому ярусі часто зустрічаються осока колхідська, війник наземний, вівсяниця Беккера, підмаренник чіпкий, конюшина сунична, пирій повзучий і т.д.

Найнижчі ділянки коси, що знаходяться в приматериковій частині коси (ур. Новий Бит, Горіле), зайняті солончаковими угрупованнями на мулисто-черепашкових ґрунтах з перевагою солероса європейського, сарсазана

шишкуватого, галіміоне бородавчастої, кермека Мейера, прибережниці, сведи стланкої.

Для всієї без винятку коси характерні обводнені зниження, внутрішні водойми, зайняті заростями очерету звичайного, осоки розпростертої, триполіума звичайного. Ці ділянки поширені з західної сторони коси (ур. Новий Бит, ур. Ветров Кут, ур. Курське). Природна рослинність коси Обитічної знаходиться в умовах заказного режиму (ландшафтний заказник) і має задовільний стан.

Ландшафтно-біотопічна структура території містить 5 основних ландшафтних комплексів: морські мілководдя і затоки, акумулятивні острови і коси, солоні озера, штучні лісонасадження, глинисті і піщані обриви. По площах домінують морські мілководдя, затоки і коси. У межах перерахованих вище ландшафтних елементів виділяються такі групи фацій: піщано-мулисті пляжі, очеретяні асоціації, солончакові болота, задерновані луки, кочкарні заболочені луки, мілководдя, деревна рослинність, чагарники, степове різнотрав'я, псамофітна рослинність, антропогенні (промислові спорудження і житлові приміщення). Останні представлені промисловими будівлями риболовецьких бригад і житлових приміщень.

Трансформація наземних ландшафтних систем пов'язана переважно з процесами антропогенної діяльності. Не обійшли процеси антропогенної трансформації і Обитічної коси та її околиць. Коса не завжди мала такий вигляд як зараз. На початку ХХ ст. це була повністю безліса територія, яка зазнавала суттєвого впливу від господарської діяльності місцевого населення. Його основним заняттям було скотарство, рільництво та рибальство. Тривалий час (до 1969 р.) на косі існувало невелике постійне поселення людей, які займалися переважно риболовним промислом та вирощуванням городини. Хоча зазначена територія входила до складу українських приморських заповідників [2], це не було перешкодою для її використання у господарських цілях. Зокрема у 1926 р. тут випасали понад 1 тис. коней та 3 тис. корів та бичків, які повністю винищили рослинність [4]. Таке явище тут можна було спостерігати і в наступні роки. Безсумнівно, що проявлявся негативний вплив цієї значної кількості свійських тварин на прибережні фітоценози. Та й інші види діяльності теж впливали на їх стан [5, 8]

Зазначена територія Обитічної коси завжди мала важливе значення для місцевого населення, як місце полювання на мігруючу водоплавну дичину. У 30-і роки ХХ ст. полювання тут розпочиналося 1 серпня і тривало упродовж зими. Спочатку основними його об'єктами були дикі качки, пізніше – вальдшнеп, казарка (білолоба гуска) і дуже рідко – стрепет [7].

У повоєнні роки Обитічна коса залишалася важливим місцем для промислового і аматорського рибальства, а також для полювання на водоплавну дичину. Все це тривало до 1980 р., коли Постановою Ради Міністрів України за № 524 від 11.09.1980 р. було створено ландшафтний заказник, на той час республіканського, а пізніше – загальнодержавного значення. В Положенні про нього всяке полювання у межах заказника «Коса Обитічна» було заборонено. Незважаючи на значні ресурси водоплавної дичини, а також численні звернення місцевого населення, державних та громадських організацій у різні інстанції, тривалий час відновити цю форму використання тваринних ресурсів не вдалося. У 2000 р., внаслідок зміни «Положення про заказник», на його обмеженій площі стало проводитись полювання на пернату дичину. Однак вже з 2010 року полювання на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду України було заборонене.

Антропогенний вплив на територію коси проявився також у заселенні території дикими копитними тваринами. В 1974 р., внаслідок інтродукції 14 телят (9 самок) асканійського марала, на косі Обитічній було створене майже ізольоване угруповання цього оленя [7]. Специфіка перебування оленя на косі полягає в тому, що він з'їдає молоду поросьть і не дає штучним деревним насадженням розвиватися, пригнічуючи їх.

Ландшафтні комплекси Обитічної коси тривалий час упродовж радянських часів перебували у несприятливих умовах формування та розвитку, наслідки яких відчущаються й досі, а подекуди проявляються ще інтенсивніше. Передусім вони спричинені розвитком рекреації, роботами, пов'язаними з лісорозведенням, розорюванням ґрунтів і вирощуванням сільськогосподарської продукції, випасанням худоби, сінокосінням, стихійними пожежами тощо.

Розорювання територій під сільськогосподарські та лісокультурні угіддя, організація стихійних звалищ сміття створили умови для експансії і розселення синантропних (в т.ч. адвентивного походження) видів рослин з поступовим витискуванням видів степових і літоральних комплексів. Створення лісових насаджень у 70-х рр. ХХ ст., які займають близько 20% її території спонукало у останні 15-20 років до розвитку і експансії популяцій ліани *Clematis orientalis* L. за відсутності конкуренції інших видів. Ця експансія разом з невідповідністю лісорослинних умов і пресингу з боку копитних вже поставила лісові насадження коси в умови деградації та поступового відмирання. Всього на території коси зростають близько 30 видів дерев і чагарників (найчастіше трапляються масиви з *Elaeagnus angustifolia* L., *Shepherdia argentea* (Pursh) Nutt., *Ulmus glabra* Huds., *U. laevis* Pall., *Robinia pseudoacacia* L.) [7].

Розвиток рекреаційної інфраструктури у прибережній смузі Азовського моря знищив рослинні угруповання приморських пісків, грив, кучугур, піщаних

степів та частково трансформував фітоценози засолених луків і приморських боліт. У межах тіла Обитічної коси аналогічні процеси відбуваються в основі коси і прилеглий до неї 2-кілометровій смузі морського узбережжя. На більшій частині коси загальнодержавний статус ландшафтного заказника сприяв збереженню цих біотопів у відносно незміненому вигляді. Відпочинок рекреантів дозволяється із заїздом автотранспорту у береговій смузі Азовського моря (квартали 11, 6, 17, 20 та 23) лісництва. Протягом останніх років на косі відпочивало не більше 1200 рекреантів на рік. Відпочинок має неорганізований характер.

Найбільш деградованими є території, що розташовані поблизу рибстану на крайній дистальній частині коси та у межах доріг, прокладених по косі. На місці колишнього рибстану розміщується фермерське господарство, де розміщується страусова ферма та створений відпочинковий комплекс. Антропогенні ландшафти тут представлені капітальними і тимчасовими будівлями, спорудами вольєрів, іншою інфраструктурою, масивними зеленими насадженнями, садами та виноградниками.

Обитічна коса як акумулятивне утворення прибережної зони Азовського моря вирізняється високою динамікою. Це пов'язано з такими головними процесами як акумуляція та абразія на фоні штормової та нагінно-згінної діяльності морського прибою і динаміки процесів трансгресії. Акумулятивне тіло коси постійно змінює свою форму як динамічно, так і еволюційно.

У першому випадку динаміка коси проявляється у відповідності до переважаючих вітрів та їх сили, прояву згонів та нагонів, штормових впливів. При цьому усі зміни, що відбуваються з тілом коси, не носять еволюційного характеру. До таких належать перевіювання відкритих пісків, уздовжберегове перенесення наносів, сезонне викидання морем на західний берег коси морської камки.

У другому випадку еволюційні зміни є незворотними і спричинюють появу у коси нових станів і конфігурацій. До еволюційних змін коси слід віднести зміщення на захід основи коси – її літорального пасма, поступове витягування тіла коси на південний захід і набуття конфігурації, близької до паралельної береговій лінії. Тобто тіло коси постійно зміщується своєю дистальною частиною на захід під впливом північно-східних і більшою мірою східних вітрів. При цьому крайова дистальна частина коси має тенденцію до заокруглення і формування так званих «дзендзиків» – витягнутих у північному напрямі острівців, складених переважно піщано-черепашковими відкладами.

Високодинамічною є крайня дистальна частина коси в районі розміщення маяка. Ця частина коси вже у двох місцях розмита морським прибоєм і тепер фактично острів з маяком відокремлений від дистальної частини коси двома

промоїнами, що ускладнює не тільки процедуру догляду за маяком, а й взагалі життя на острові, куди доставка продуктів харчування і товарів першої необхідності здійснюється винятково морем і в штилеву погоду.

Відповідно до мінливого стану берегової лінії і тіла коси відбуваються зміни і в її ландшафтах. Перш за все відбувається зміщення у західному напрямі і зростання висоти літорального пасма з морського боку коси. Натомість в основі ближньої коси літоральне пасмо низьке і в кількох місцях розмивається прибоєм, що загрожує перетворенням коси на острів з його відокремленням від материкової частини суходолу.

Слід зауважити, що коса як динамічний географічний об'єкт, складається із різних типів відкладів, які поширені нерівномірно. Головними серед них теригенні піщані відклади, представлені кварцовим піском і морські біогенні відклади, представлені черепашками молюсків. Вміст і співвідношення цих відкладів на поверхні тіла коси нерівномірні. Так, найбільший вміст кварцового піску виявлений на ближній косі та в приматериковій основі коси, а також на пляжі з морського боку коси. Тут співвідношення піску до черепашки становить відповідно 60-70:40-30%.

З віддаленням від корінного берега у дистальній частині коси вміст кварцового піску зменшується, а черепашок і черепашкового детриту – збільшується. На дистальному краю коси вміст черепашки збільшується до 50-70%. При цьому західний бік коси і східний за вмістом черепашки також відрізняються. Крайні західні частини коси мають найбільший вміст черепашок у відкладах – до 95%, а зі східного боку їх вміст не перевищує показника у 50%. Це пов'язано з особливостями прибережного руху води і переміщення відкладів: абіогенних, або теригенних – від корінного берега, а біогенних – до корінного берега. Біогенні відклади у вигляді черепашок відмерлих молюсків формуються на морському дні у межах підняття морського дна (банок) і виносяться у прибережну смугу разом з морським прибоєм.

Значний вплив на динаміку ландшафтів Обитічної коси здійснюють згінно-нагінні явища та процеси. Під час нагону міжгривові пониження (чинки) центральної частини коси наповнюються водою, яка поступово з них випаровується і формується солончак з відповідним йому типом рослинності. І навпаки, за відсутності згінно-нагінних коливань води чинки висихають, а після сильних дощів наповнюються прісною водою, але на цей раз присутність прісної води спричинює активізацію багатьох донних личинок комах (у першу чергу хірономід) і відповідний спалах чисельності, що відповідним чином відбивається на інших складових ландшафту.

Таким чином, висока інтенсивність змін Обитічної коси супроводжується високою мінливістю ландшафтів у її межах, особливо приморської частини.

Список використаних джерел

1. Аксенов А.А. Морфология и динамика северного берега Азовского моря / А.А. Аксенов // Труды океанографического института. Вып. 29. – 1955. – С. 107-143; Вып. 34. – С. 386-388.,
2. Браунер А.А. По приморским и песчаным заповедникам Украины. I. Поездка на остров Джарыльгач / А.А. Браунер // Укр. мисливець та рибалка. – 1929. – №8. – С. 9-12.
3. Коломійчук В.П. Ключові ботанічні території Північного Приазов'я / В.П. Коломійчук // Заповідна справа в Україні. – 2008. – Т. 14. Вип. 1. – С. 61-66.
4. Курило-Кримчак І.П. Кілька слів про Надморські заповідники Мелітопольщини / І.П. Курило-Кримчак // Укр. мисливець та рибалка. – 1929. - № 11-12. – С. 39-41.
5. Мамыкина В.А. Береговая зона Азовского моря / В.А. Мамыкина, Ю.П. Хрусталёв – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1980. – 176 с
6. Мамыкина В.А. Классификация факторов антропогенного воздействия на береговую зону моря (на примере Азовского моря) / В.А. Мамыкина, Ю.П. Хрусталёв // Современные проблемы изучения Мирового океана. – Л.: Изд. геогр. общ-ва СССР, 1980. – С. 33-34.
7. Розробка менеджмент плану природних комплексів та ресурсів для водно-болотного угіддя міжнародного значення «Затока та коса Обитічна» / В.Д. Сіюхін та ін. – Мелітополь: Лагуна, 2006. – 91 с
8. Студеникина Е.И. Характеристика экосистемы Азовского моря в условиях изменения природных и антропогенных факторов / Е.И. Студеникина, З.А. Мирзоян, Л.М. Сафронова // Защита окружающей среды в нефтегазовом комплексе. – 2006. - № 9. – С. 67-70.

СУБУРБАНІЗАЦІЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ НОВОГО УРБАНІЗМУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА

Ірина Закутинська

irina.zakutynska@pnu.edu.ua

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»,
Івано-Франківськ, Україна*

Annotation: The process of suburban territory development in Ivano-Frankivsk under the influence of suburbanization is highlighted in the article. Spatial peculiarities of suburbanization around the city in the agro-industrial region resulting from social transformational processes in the late XX – early XXI centuries have been determined.

Key words: urbanization, suburbanization, suburban area, settlement system, boundaries of the suburban area, territorial organization of the suburbs.

У незалежній Україні необхідність чіткої послідовної державної політики у сфері просторового розвитку міст як центрів розвитку території ще не отримала визнання на рівні вищих органів влади. Суспільно-географічний аналіз чинного законодавства України не дає підстав стверджувати, що в державі втілюються гармонізовані з Європейським Союзом принципи просторового розвитку міст